

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ПАРАЛЕЛІ ОРНАМЕНТІВ ВИШИВОК І ПИСАНОК КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ КІНЦЯ XVIII – XIX СТОЛІТТЯ

Половна-Васильєва О. А., викладач

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

Анотація. У статті розглянуто основні мотиви вишивок Катеринославщини (від стародавніх до «брокарівського стилю») та їх спорідненість з мотивами писанок, композиційні рішення, а також проводяться паралелі з вишивками інших регіонів України, застосування основних технік виконання.

Ключові слова: писанка, вишивка, орнамент, техніка виконання, стиль.

Аннотация. Половна-Васильева Е. А. Искусствоведческие параллели орнаментов вышивок и писанок Екатеринославщины кон. XVIII – XIX века. В статье рассматриваются основные мотивы вышивок Екатеринославщины (от древних до «брокеровского стиля») и их родство с мотивами писанок, композиционные решения, а также проводятся параллели с вышивками других регионов Украины, применение основных техник исполнения.

Ключевые слова: писанка, вышивка, орнамент, техника исполнения, стиль.

Annotation. Polovna-Vasileva E. A. Study parallels of art of decorative patterns of embroideries and pisanok Ekaterinoslavshini kitty. XVIII – XIX ages. In the article the basic reasons of the Ekaterinoslavshina (from ancient to «brokarov's style») embroideries and their cognation with the reasons of pisanok are examined, composition decisions, and also parallels with embroideries of other regions of Ukraine, application of basic techniques of execution, are conducted.

Keywords: pisanoka, embroidery, decorative pattern, technique of execution, style.

Постановка проблеми. В останні роки наукові дослідження мають за мету виявлення національних витоків та окреслення етнічної самобутності. Виходячи з цього, є логічне зацікавлення орнаментальним мистецтвом в усіх видах декоративного мистецтва. Розкриття цієї теми дає відповіді на численні запитання в цій галузі, як вузькопрофесійні, мистецтвознавчі, так і загальнонаціональні.

Досліджуючи народну орнаменту Катеринославщини, зокрема вишивку, важко не помітити, що означений вид мистецтва на генетичному рівні передавався від матері до доньки, з роду в рід. Через століття простежується зв'язок майстра з пращурами. Навіть народні майстри сьогодення в своїх роботах використовують давні орнаменти, які, наче відлуння, говорять нам про сакральне, магічне, філософське.

Так на часі постала проблема про визначення локальної орнаменту Катеринославщини, її колориту, іконографії, а також необхідність розглянути це питання у зв'язку з таким видом народного мистецтва, як писанки та провести між ними паралелі у дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання з цієї проблеми висвітлювались у наукових роботах фахівців часів незалежності: Є. Антонович, Р. Захарчук-Чугай, М. Станкевич, Т. Кари-Васильєвої, М. Селівачова, Т. Ніколаєвої, О. Найдена, Ю. Смолій.

Формулювання цілей статті. Головною метою даного дослідження є визначення локальних особливостей вишивки Катеринославщини, дослідження її у системі матеріальної культури та зіставлення її зі стилістикою катеринославської писанки. На основі вивчення вишивки та систематизації джерел її досліджено у системі матеріальної культури, а також прослідкована взаємозалежність техніки виконання і матеріалу та стилістична особливість орнаменту.

Стаття виконана за планом НДР Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

Результати дослідження. Українська народна вишивка стає об'єктом вивчення лише з середини XIX ст. в період, коли формувалися нові суспільно-політичні відносини та інтереси до народу та його національної культури. Дослідниця подільської народної вишивки Булгакова-Ситник Л. розділяє вивчення української вишивки на чотири періоди: первинне нагромадження джерел (XIX ст.); виділення української вишивки як самодостатнього явища в національній культурі (поч. XX ст.); концепція генези українського орнаментального мистецтва, зокрема вишивки (20-30-ті роки XX століття); аналіз локальних особливостей народної вишивки культурно-історичних областей України (друга половина XX ст.) [2, 8].

Дослідниця українського костюма Ніколаєва Т. спирається на праці попередників – вчених-істориків, етнографів, археологів, антропологів, художників, фольклористів, письменників, а також на відомості, які збереглися у стародавніх рідкісних виданнях, у архівах та фондах у вигляді рукописів або живописних та графічних робіт. Значні матеріальні цінності зберігаються в музейних колекціях та фотоархівах, які у наш час поповнюються за рахунок постійних етнографічних експедицій по збиранню матеріалів у різних куточках України [5, 18]. Отже, вивчення вишивки ми не можемо відокремлювати від загальної картини дослідження народного одягу.

Також ознайомлення з елементами вишивки, її символами, колоритом, композиційними прийомами розкриває ретельне дослідження такої сакральної

речі, як рушник. Цінна колекція рушників, хусток, зразків вишивок зберігається в етнографічному зібранні Дніпропетровського історичного музею. Переважну частину колекції складають тканини кінця XVIII – XIX ст. з Катеринославської, Подільської, Полтавської, Чернігівської, Київської губерній [11, 7].

Як стверджує Селівачов М., писанка – найпродуктивніший вид українського народного мистецтва XIX ст., вона не могла не стати стилеутворюючим фактором для решти видів, у першу чергу, для стінопису, мальованої кераміки. У писанкарстві найширше серед усіх видів народного мистецтва представлені домінантні мотиви українського орнаменту, тобто ті, що поширені на всій етнічній території [7, 152].

Етнографічні матеріали, які відтворювали заняття, культуру, побут, звичаї, обряди мешканців краю (Катеринославського), почали формуватися в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького з початку XX ст. (тоді Катеринославський обласний музей ім. О. М. Поля). Під час підготовки до XIII археологічного з'їзду за ініціативи Д. І. Яворницького на кошти губернського земства в 1904 – 1905 рр. етнографом В. О. Бабенком були обстежені повіти Катеринославської губернії і зібраний цікавий етнографічний матеріал як у вигляді спостережень, так і у вигляді етнографічних предметів, які експонувались на виставці в обласному музеї. У наступні роки етнографічний відділ музею постійно збагачувався зразками народного одягу, посуду, меблів, килимами, рушниками, знаряддями праці, виробами народних майстрів. Саме Д. І. Яворницький розпочав збирати і фіксувати зразки народного живопису, зокрема петриківського розпису, писанкарства тощо. [8, 84] Хоча, як стверджує мистецтвознавець Ю. Смолій, перші кроки збирання й вивчення писанок Катеринославщини було зроблено завдяки зусиллям харківського філолога й етнографа професора М.Ф. Сумцова, який у 1889 р. отримав від етнографа І. І. Манжури спостереження, та 16 писанок привіз студент Бобін. Але це перше в Україні академічне дослідження, яке вийшло в 1891 р. під назвою «Писанки», не відтворювало оригінальних взірців [9, 40].

Що стосується досліджувальної орнаментики на основі народних вишивок сорочок Катеринославщини, то її можна класифікувати за видами графічних мотивів як геометричні та рослинні.

Геометричні належать до найбільш давніх. В українських вишивках збереглася значна кількість геометричних орнаментальних мотивів, які мали в давнину магічний зміст. Вишивки були своєрідним оберегом від злих сил. Однак з плином часу семантика їх забулася, втрачено їхнє первісне значення, вишивки стали тільки художнім оздобленням [4, 50]. Відмітною рисою геометричних орнаментів є віртуозність внутрішньої розробки мотивів у поєднанні з чіткою лінією, що об'єднує всю композицію, створює спокійний розмірений ритм. Усі композиції геометричного орнаменту мають безперервний ритм руху, тому важко знайти його початок. Це ланцюг, у якому одні елементи є водночас частинами інших [4, 59].

Так сорочки, оздоблені геометричним орнаментом, у колекції ДІМу є найдавніші і подібні вони до сорочок різних регіонів України. Про глибоку давнину геометричного орнаменту вказує в своєму дослідженні Булгакова-Ситник і зазначає, що орнаментальні мотиви-символи-знаки свідчать про те, що орнаментика української народної вишивки була органічною і надзвичайно важливою складовою світової знакової системи символів [2, 240]. Орнаментальні композиції народної вишивки прості і стримані в побудові, лаконічні у доборі елементів. Старовинні вишивки – одноколірні, білі, чорні, червоні або ж двоколірні з перевагою одного основного кольору: червоні з чорним чи синім, чорні з червоним [10]. У вишивках сорочок Катеринославщини переважає білий колір, і подібні вони до вишитих сорочок Полтавщини. Так, як і колір, дещо подібні техніки виконання: мережки, настилування, вирізування. Взагалі ареал найбільшого поширення вирізування припадає на Полтавщину, як зазначає Ніколаєва. Цією технікою оздоблювали сорочки також на Київщині, Поділлі, Чернігівщині, Волині, Покутті, подекуди в Закарпатті [5, 269].

Головним елементом геометричної орнаментики є ромб. За словником з декоративно-ужиткового мистецтва, елемент орнаментального мотиву – проста самостійна одиниця орнаменту, що несе в собі мінімальне смислове навантаження. Таким елементом може бути квадрат, ромб, листок, пуп'янок тощо [3, 223].

Найпростіша його форма – квадрат, поставлений на кут, іноді ромби бували витягнутими в горизонтальному чи вертикальному напрямку. Такий декор характерний для північної частини України. Чим далі на південь ромб ускладнювався, його зовнішній контур збагачувався гострими зубцями, прямокутними сходишками та гачкоподібними елементами (кучерями, ріжками) [6, 154].

Що стосується ромбічних елементів орнаменту Катеринославських сорочок, то вони утворювалися за допомогою певних частин орнаменту, виконаних технікою вирізування, або іншими техніками, такими як лиштва чи зерновий вивід. За Є. Шевченком, лиштва – різновид двобічного настилування. На полотно, залежно від малюнка, накладаються одна біля другої нитки (довжиною від трьох ниток) по основі і пітканню [12, 369]. Зерновий вивід, або довбанка – різновид вишивальної техніки, яка утворює ажурну смугу по діагоналі з дірочками, з яких утворюються геометричні фігури – трикутники, ромби [12, 360]. У колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі ДІМ) зберігаються жіночі сорочки, вишиті біллу, елементи орнаменту яких утворюють саме знак «ромб». Це сорочки з сіл Лихівка і Михайлівка (ДІМ. КП-131002, КП-131088, КП-104262, КП-104263, КП-130939).

3-поміж геометричних узорів виділялися зірко- та хрестоподібні. Серед перших була поширена розетка з восьми витягнутих паралелограмів, які з'єднувалися попарно. Як додаткові орнаментальні мотиви часто виступали половинки восьмипелюсткових розеток. Ціла восьмипелюсткова розетка була основою орнаменту або вписувалася в ромб. Доповненням до ромбів і зірок

були прямий або косий хрест (у вигляді двох ліній, перетнутих під прямим кутом), ламана крива, а також трикутники, що заповнювали простір між ромбами. Свастичні зображення траплялися на сорочках Поділля. S-подібні мотиви мали значне поширення на Середній Наддніпрянщині, Поділлі та Покутті.

У цілому мотиви ромба, хреста, свастики, восьмипелюсткової розетки належать до найдавніших в орнаментиці – не тільки українців, а й багатьох інших народів світу [6, 155].

Щодо вищезазначених мотивів – зірок, хрестів, ламаної кривої, трикутників, S-подібних мотивів, то вони всі присутні у вишивках катеринославських сорочок зібрання ДІМу.

А також і у писанках Катеринославщини – «народній українській мініатюрі» [7, 150]. Як зазначає мистецтвознавець Смолій Ю., за художніми особливостями писанкарство Катеринославщини поділяється на правобережне й лівобережне. У писанках обох районів домінують світле насичене тло, невеликий добір кольорів, великомасштабна щодо самого яйця орнаментика з чітким білим контурним малюнком. Найпоширенішими були рослинно-геометризовані візерунки, «класичні» взірці геометричного характеру і чисто рослинні зображення, характерні, за каталогом Бабенка, для Правобережжя.

Окрему групу складають писанки з розписом геометричного характеру і складним поділом – «криві паски з хрестами», «хрестова» (на 6 хрестів), «сорок клинців», «дороги» («стежкова») [9, 42].

Крім геометричного, значну роль у декорванні традиційного одягу виконував рослинний орнамент. З початком ХХ ст. майже на всій території України почали поширюватися натуралістичні зображення квітів, листя, пуп'янків, якими декорували чоловічі та жіночі сорочки. Головними мотивами найчастіше виступали рожа (сентифолія), а також гвоздика, виноград, дубове листя [6, 155]. Такі вишивки, виконані технікою хрестик, фахівці у мистецтвознавстві іменують «брокарівськими».

На території України техніка вишивки хрестом з'явилася з середини ХІХ ст. спершу в містах і майстернях при панських маєтках – оздоблювали предмети інтер'єрного призначення: панно, скатерки, серветки, фіранки, спинки, сидіння меблів тощо. В Україну, так само як і в Білорусь, перші такі орнаменти потрапляли не з першоджерел, а з російських друкованих видань, що копіювали малюнки італійських, німецьких, голландських узорів. Окремі аркуші з малюнками у псевдонародному стилі (частково запозичені з давніх узорів російської або української народної вишивки і перероблені професійними художниками), видавали в Москві, Києві, Петербурзі, Одесі, Могилеві і розповсюджували по містах і селах Центральної Росії, України, Білорусі, Бесарабії.

З 1864 р. московська фабрика «Брокер і К» виробляла мило й іншу парфумерну продукцію. За покупку одного бруска гліцеринового мила видавали так звані «премії» – 1 аркуш з надрукованими візерунками для

вишивання. Разом із милом швидко поширювали по губерніях Російської імперії й друковані малюнки з узорами хрестиком, тож вишивка за такими зразками отримала назву «мильної», або «брокарівської». У 1893 р. фабрика була перейменована на «Товарищество парфюмерного производства «Брокар и К». Так прізвище засновника «Товарищества» визначило назву нового стилю української вишивки другої половини XIX – першої половини XX ст. – «Брокарівський стиль» [1, 22-23].

Так сорочок, вишитих у брокарівському стилі, які знаходяться у музеях Дніпропетровської області дуже багато.

Вишивка хрестиком витіснила трудомісткі вишивальні техніки. Хрестиком оздоблювали жіночі й чоловічі сорочки, запаски та білі полотняні спідниці-фартухи (на Бойківщині), головні убори – хустки та чепці. Орнаментальні мотиви, виконані хрестиком, були геометричні та рослинні (натуралістичні й стилізовані) [5, 270].

Найчастіше вживаються зображення троянди, стилізовані для вишивки хрестиком. Укрупнюються фізичні розміри мотивів і масштаб орнаментики. Вишивка все частіше доповнюється мережаними елементами, виплетеними гачком. Нова мода на рослинні наближені до природи візерунки, в першу чергу, позначалася на вишивці найпомітніших деталей одягу – фартухів і рукавів сорочок, а комір, манжети й поділ подекуди ще довго продовжують прикрашати традиційним геометричним орнаментом. Основне застосування вишивки поступово переходить від одягу до прикрашування інтер'єру [7, 62].

У писанкарстві взірці з рослинно-геометризованою орнаментикою складніші за побудовою. Вони поділяються на ті, що тяжіють до рослинних праобразів, – «лицьове хрещате дубове листя», «барильце зі сторчовою рожею», «тюльпани» (розпис майже втрачено) – та більш геометризовані – «квітчатий хрест із гвоздиками та карлючками» (на 6 хрестів), «рожі»-«зірки» («лицьова повна» та «клинчасті» на 6 та 8 квіток).

Яскраво виражені рослинні, навіть «натурні» композиції репрезентують «павонія» і «гвоздика» вазонного типу. Їм притаманні умовний поділ яйця навпіл по вертикалі, легкий невимушений малюнок вільно розміщених на обох полях писанки мотивів із прорисовкою легко впізнаваних характерних ботанічних ознак [9, 42]. Якщо прослідкувати розвиток писанкарства в інших регіонах України, то стане зрозуміло, що більшість композицій була широко відома. Українське писанкарство Катеринославщини було споріднене з писанкарством інших східноукраїнських земель у звичаях, обрядах, символіці, орнаментіці тощо, і водночас мало локальні ознаки, відмінні від інших регіонів [9, 41].

Висновки. Отже, історичні зміни в житті людей не могли не відбитися на основному способі декору народного одягу – вишивці. Вона зазнала складних еволюційних перетворень. Вишивка Катеринославщини являє собою складне поєднання тих чи інших чинників, пов'язаних з етнічними традиціями народів, проживаючих на цих землях. Інтенсивний економічний розвиток країни виявився згубним для традиційних видів декоративно-ужиткового мистецтва

регіону, а особливо для писанкарства, яке на довгий час взагалі зникло з народного життя. І тільки генетичний потяг до свого «рідного» виводить майстра, митця до істини.

Література:

1. Білоус Л. «Що таке брокарівська вишивка» // Народне мистецтво – № 1-2, 2008 – с. 22-25.
2. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка: Етногр. аспект / Ред. О. М. Козакевич. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 328 с.; іл.
3. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник. Т. 1 – Львів: Афіша, 2000. – 364 с., – 316 іл.
4. Кара-Васильєва Т., Чорноморець А. Українська вишивка. – 2-ге вид., стер. – К.: Либідь, 2005. – 160 с.; іл.
5. Ніколаєва Т. О. Український костюм. Надія на ренесанс. – К.: Дніпро, 2005. – 320 с.; іл.
6. Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.; іл.
7. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). – К.: Редакція вісника «Ант»; Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – XVI, 400 с.; іл.
8. Скарби Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького / Альбом. – Д.: Арт-ПРЕС, 2005. – 320 с.
9. Смолій Ю. Писанки Катеринославщини // Народне мистецтво, 1-2, 2000 – с. 40-42.
10. Українське народне мистецтво. Тканини та вишивки. – К., 1960. – 205 с.
11. Фоменко І. Давні рушники і їх символіка. // Народне мистецтво, 3-4, 1999. – с. 7.
12. Шевченко Є. І. Українська народна тканина. – К.: Артанія, 1999. – 416 с.; іл.

Надійшла до редакції 26.03.2009